

בין אתרוג ל"אתרוגו": עיון בסיפורו של ש"י עגנון

יהודית בר-יש"ע גרשוביץ *

בתוך מסגרת סיפורית על גלגולו של סיפור מדור לדור בקהל חסידים, כותב עגנון את סיפורו "אתרוגו של אותו צדיק". האמן המספר יודע כי הסיפור שיכתוב הועבר מחסיד לרעהו ומאיש לבני ביתו וכך הגיע גם לידי של המחבר, היודע כי איש איש, על פי דרכו וכוונותיו להנעים את הסיפור על קהל שומעיו, גלגל את הסיפור בפיו. מתוך חירותו כאמן, מספר עגנון, אף הוא, את סיפורו לקהל קוראיו ומסיימו במילים: "כדאי מעשה זה לשמוע שתי פעמים"¹. משפט זה מניח לפני הקורא את כל ההבדל בין אתרוג ל"אתרוגו".

"אתרוג" - הוא פרי עץ הדר, מין מדעי שיש לו זנים, המוגדרים על פי הגנטיקה והבוטניקה. מינוחו המדעי עשוי להשתנות מעת לעת על פי שינויי הטבע, ממצאי העבר, מנגנוני ניווט של המין והמחקרים המחדשים. מכאן שיש להתייחס להגדרת האתרוג כאל עובדה נחקרת שיש לה הוכחות מצטברות במציאות.

"וּלְקַחְתֶּם לָכֶם בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן פְּרִי עֵץ הָדָר (ויקרא כג מ), אומר הציווי המקראי. לא נאמר "ולקחתם", שכבר מכיל בתוכו את הפנייה לגוף המצווה, אלא ישנה תוספת "לכם" שהיא בעלת ערך מוסף, המקנה לחפץ את שיוכו לישות כלשהי.

כך גם "אתרוגו" שבשם הסיפור - שהכינוי החבור בו מקנה לאתרוג מעין שייכות. ייתכן שהוא אתרוג שנקנה, אתרוג שניטע בחצר, אתרוג שניתן במתנה, בכך אין הוא דומה לכל שאר האתרוגים, שהיו או שיהיו בעולם, ויחודו הוא בשיוכו לאדם מסוים. מהיותו כזה, כמו בסיפור שלפנינו, יש לו משמעות חד-פעמית המבדילה אותו מה"אתרוג" הבוטני המוגדר מדעית, כנזכר לעיל.

* חוקרת ספרות עברית ומדרש, מרכז יעקב הרצוג ללימודי יהדות
1. אם לא צוין אחרת, כל הציטוטים הובאו מהסיפור "אתרוגו של אותו צדיק", מתוך "האש והעצים", שמואל יוסף עגנון, עמ' קט"ו-קט"ז הוצאת שוקן, ירושלים - תל אביב, תשל"ד. ההדגשות בציטוטים הן מאת כותבת המאמר.

המעשה המתועד, על פי עדות כלתו של המגיד מזלוטשוב, הופך בידי עגנון ממעשה למעשייה. בכך הוא הוצא מרשותה של האמת ההיסטורית, על אודות ר' מיכלי המגיד הקדוש מזלוטשוב, והפך נחלת הסיפור. ומאחר שסיפור חייו של כל אדם הוא משל לכל מי שמעיין בו, הרי שגם המשמעות של אותו "אתרוג סיפורי" הופכת להיות "אתרוגו" של כל שומע וכל קורא היכול לתת לו את משמעותו האישית. לכן "כדאי הוא המעשה לשמוע שתי פעמים": האחת היא המשמעות ההיסטורית על גלגולם של סיפורים במידת דיוקה האפשרי, כעדותה של בת משפחה, והיא המשמעות שנתן המגיד לאתרוגו. והשנייה היא המשמעות שייתן לה הקורא על פי עולמו. בכך נעשה "האתרוג המדעי", שבו עוסקים רבים ממחברי הספר הנוכחי, לאתרוג שהוא סמל המעצב מציאות קיומית שאינה בהכרח אמת היסטורית, אך היא עשויה להיות בעלת משמעות לכל אדם, בכל זמן ובכל מקום.

ר' מיכלי המגיד הקדוש מזלוטשוב, כפי שקראו לו חסידיו, היה עני ואביון שלא היה "משגיח בצורכי עצמו אלא בצורכי שכינה, אלו תורה ותפילה ומעשים טובים". ואשתו "היודעת נפש בעלה הצדיק", ניהלה את הבית, מעוט היכולת, בדרכה מתוך התחשבות עצומה שלא להטריח את אישה בצורכי הבית "ולא יתבטל מעבודתו הקדושה". יש לשים לב לאירוניה של המחבר, שתלווה את הסיפור כולו, שהפסוק אשר עליו מבוסס תיאור זה אומר: "וְיָדַע צְדִיק נֶפֶשׁ בְּהִמְתּוֹ" (משלי יב ו). כלומר הצדיק הוא אשר יודע את נפשו של הזולת (בהמה או אדם שהיא נמשלת לו), ואילו כאן הנפש הנחשפת לזולתה, היא המכונה "צדיק" ואילו האישה הרגישה המתחשבת כל כך בבעלה, על פי ההקבלה עם הפסוק המקראי, היא זו המסומלת בפסוק בנחיתותה המושווית לבהמה. מציאות דומה נמצא בדבריו של רבי עקיבא החוזר מעשרים וארבע שנות לימודים, שבהן עסק ללא הפרעה בעבודתו הקדושה, ופוגש את אישתו "כשיצאה לקראתו הייתה לובשת סמרטוטין, אמרו לה חברותיה שאלי לך כלים נאים ולבשי וצאי לקראתו. אמרה להן יודע "צדיק נפש בהמתו"². דמותה של אשת רבי עקיבא במדרש זה מאירה בשני אופנים את אשת המגיד (לשתייהן המספרים אינם מעניקים שם. בכך הן דמויות מייצגות, וחשוב לראותן כך). האחד, ששתייהן מכירות את נפש בעליהן היטב. והשני, ששתייהן מנמיכות את הידע הזה המעצים את אישיותן, לטובת מרום מקומו של האיש שלהן. עגנון, שהטמיע תשתיות ספרותיות קודמות לו, עשה זאת על מנת

2. מסכתות קטנות. מסכת אבות דרבי נתן, הוספה ב' לנוסח א פרק ח.

לומר משהו על הדמויות שהוא כותב עליהן. במקרה זה נראה שעגנון, בדרכו האירונית, מציג את הדברים כך שבעיניו "היודע צדיק" בסיפור זה (וכן בסיפורי רבי עקיבא) הן הנשים, דבר המעמיד את האישה במקום גבוה מזה של בעלה. ועוד יורחב בזה בהמשך.

פעם אחת, בערב סוכות העזה אשת המגיד לעמוד בפתח חדרו ולשתף אותו בעובדה שעדיין אין לה במה לקנות את צורכי החג. בתשובתו מתריס כנגדה המגיד ואומר לה: "את דואגת לבשר ודגים ואני דואג לאתרוג שעדיין אין לי". האישה עוזבת את חדרו "בפחי נפש".

זהו דיאלוג ראשון בין שניהם, שנמשך במהלך הסיפור שמעמיד את צורכיהם שונים זה מזה בראיית המצב הכולל שבו המשפחה נתונה ערב החג. האישה, דואגת למשפחתה והמגיד דואג לעצמו. המילה "לי" הופכת למוטיב עיקרי בדיאלוג המתמשך. אפשר להרחיב את השונות הזאת בעצם ראיית חג הסוכות, שהוא המועד היחיד מבין שלושת המועדים שעליו נאמר הציווי: "חַג הַסֻּכּוֹת תַּעֲשֶׂה לְךָ שִׁבְעַת יָמִים בְּאֶסְפֵּךְ מִגֵּרְךָ וּמִקִּבְּךָ: וּשְׂמַחַת בְּחַגְךָ³ אֹתָהּ וּבִנְךָ וּבִתְּךָ וְעַבְדְּךָ וְאִמְתְּךָ וְהַלְוִי וְהַגֵּר וְהִיתוּם וְהָאֱלֵמָנָה אֲשֶׁר בְּשַׁעְרֶיךָ:" (דברים טז יג-יד) הציווי מדגיש את שמחת המשפחה כולה כדרך שרואה זאת האישה.

יציאת האישה מהחדר מפנה את מחשבותיו של הצדיק להרהר בדרך שבה יוכל לקנות לעצמו אתרוג. מתוך הרהוריו הוא מעלה את האפשרות למכור את התפילין שלו, הנחשבות יקרות במיוחד ש"איש אלוקים קדוש כתב אותן". הוא מנמק מכירה משונה זו בכך שבתשעת ימי חול המועד אין מניחים תפילין⁴. אין המגיד מטריד את מחשבותיו באשר לימים שלאחר החג, שיהיה זקוק לתפילין שלו לכל שאר ימות השנה. הוא נוטל את התפילין שלו, נכנס לבית המדרש ומוכר אותם לאדם המשלם דינר זהב תמורתן. הוא רץ למוכר האתרוגים ובוחר לעצמו אתרוג נאה שמצאו "כשר והדר" ונותן תמורתו את דינר הזהב. שמח וטוב לב, שב הוא לביתו, משלים את בניית הסוכה וחוזר "לחדר ההתבודדות שלו". ושם עולות בו מחשבות על ייחודו של חג הסוכות ש"עיטרים קדושים ברוך הוא במצוות הרבה".

3. ההדגשים בפסוקים כולם שלי.

4. בחוץ לארץ בגלל "יום טוב שני של גלויות" מספר ימי החג הוא תשעה ולא שמונה כמו שחוגגים בארץ ישראל.

י עגנון
אודות
ור חייו
ל אותו
ל לתת
עמים":
דיוקה
אתרוגו.
האתרוג
א סמל
להיות

ואביון
ותפילה
מעוט
בצורכי
המחבר,
י: "יודע
ישו של
לזולתה,
על פי
זושויות
וארבע
אישתו
אלי לך
זמתו"².
נ המגיד
וחשוב
ששתיהן
ל האישה
גל מנת

מישהו כנראה גילה את אוזנה של "אישתו הרבנית" שהמגיד היה בשוק, והיא שוב הרשתה לעצמה להיכנס לחדרו וראתה שמחה גדולה על פניו ואמרה "ודאי הבאת לנו את כל צורכי החג", ועוד הוסיפה וציינה כי "היום פונה והולך". קם המגיד מכיסאו והניח ידיו על עיניו ובירך את בוראו על כי "זיכני בחסדו ונתן לי כל מחסורי".

הרבנית שהבינה מדבריו אלו כי כלל אותה ואת ילדיה במה שזכה, המתינה שימסור לה את המצרכים שהביא, ואילו הוא "חזר וישב וסיפר לה שזכה ומצא אתרוג כשר". שאלה אותו בפליאה "מהיכן היו לך מעות ליקח לך אתרוג?", והוא סיפר כי מכר את התפילין שלו ו"קניתי לי את האתרוג", והיא ביקשה "תן לי את העודף".

זו אחת מפסגות שיאו ההולך ומתעצם של הסיפור. זו נקודה, שבה הקורא כבר יודע כי כל הכסף נמסר בתמורה לאתרוג. הקורא גם יודע, שהיה זה ממון רב והוא גם יכול לשער, עוד לפני האישה, את השבר הנורא הממתין לפתחה. אשת המגיד עדיין אינה יודעת דבר על הצפוי לה. הפער הזה בין ידיעתו של הקורא, והבנתה המשתהה של האישה, מעצימה את געש מצולות הכאב, הממתין להציף אותה בעוד רגע קט. המגיד, שאינו מסוגל להבין את שאלתה, המכילה את תמיהתה הגדולה נוכח מעשיו עונה לה כמובן מאליו: "לא נתנו לי עודף, כל המעות שנתנו לי בתפילי נתתי באתרוגי." והתחיל משבח את מעלות האתרוג בהתלהבות רבה.

זו הפעם הראשונה בדיאלוג הטעון ביניהם, שהיא השתמשה במילה "לי" - פעם אחת בכל השיחה הזאת היא ביקשה "תן לי". ואף שהדברים נאמרו במילים פשוטות, שאין בהן נימה של כאב, אכזבה או כעס, הרי קול זעקתה, אנחות אי הבנתה ויאושה הגדול, נשמעים במילה היחידה הזאת "לי", המעמידה את כל מה שאין לה מול מלאותו העצומה של המגיד בשמחתו שחלק לו אלוהיו. הדיאלוג ביניהם, הוא כשני קווים מקבילים שאינם נפגשים. הוא אינו מבין את צרכיה, היא אינה מבינה את רוממות רוחו ערב החג, בשעה שאין דבר מצורכי החג הבסיסים לבני הבית. היא מבינה את הצורך באתרוג, אך אינה מבינה מדוע לא חלק הרב את כספו בין צורכי הגוף לצורכי הרוח. הוא טועה בפירושו את סיבת ההפרעה שהיא גורמת לו בכניסתה לחדרו לנוכח שמחתו, ורוצה לשתף אותה בשמחת האתרוג ההדור. היא מתאפקת מלבכות בפניו, אך אינה מבינה מדוע אינו רואה בעצמו את צערה

וצער ילד
זוגיותם ו
השונים
ממרכיבי
מרכיב או
דבקות א

אשת המ
שהבינה ו
טעה המ
מעטיפות
ונחמד לו
מחשבותי
התצפית
עדן, כנאו
העץ להע
מתוך
הסיפור:

הדברים
עיניה. כנ
היא "נטי
ונתנה לו
שאיין להו
נתמוטטו
וכיוון שנ
- מעצימ
על מילי
בהכרח, ו
או שמא
נע בכוח
בריקנותו
הוא "נש
התנהלותו

וצער ילדיה. במקום זה בסיפור, האתרוג מסמל את מכלול המרכיבים של זוגיותם ואת הפער הבלתי ניתן לגישור בהבנתם השונה את מהות המרכיבים השונים הללו. האתרוג הוא "אתרוגו" של המגיד בלבד, הרואה בו אחד ממרכיבי עולם הרוח שבלעדיהם חיי אינם חיים. הרבנית רואה באתרוג רק מרכיב אחד של החיים והוא "התורה", אך יודעת גם שיש לחבר אליו באותה דבקות את מרכיב ה"קמח", שבלעדיו חיי ילדיה וחייה אינם חיים.

אשת המגיד הבליעה את דמעותיה אולי כדי שלא לפגום בשמחתו, אולי מפני שהבינה כי אין כל תועלת בהן, וביקשה "אני רוצה לראות מה מציאה מצאת". טעה המגיד לחשוב שהיא רוצה להשתתף בשמחתו והוציא את האתרוג מעטיפותיו, ואומר המחבר: "הבהיק זו הדרו ועלה ריחו הטוב תאוה לעיניי ונחמד לברכה". את התיאור הזה אומר ה"מספר כל יודע", היודע גם את מחשבותיהם של הדמויות בסיפורו. על הקורא לשאול את עצמו מהי נקודת התצפית שממנה המספר בוחן את התיאור הלקוח מפרי עץ הדעת אשר בגן עדן, כנאמר: "וַתֵּרָא הָאִשָּׁה כִּי טוֹב הָעֵץ לְמַאֲכָל וְכִי תֹאֲוֶה הִוא לְעֵינַיִם וְנִחְמַד הָעֵץ לְהַשְׂכִּיל וַתִּקַּח מִפְּרִיָו וַתֹּאכַל וַתִּתֵּן גַּם לְאִישָׁה עִמָּה וַיֹּאכַל": (בראשית ג ו). מתוך התבוננות בפסוק הזה מבראשית ובהשוואה למשפט הבא של הסיפור: "הושיטה את ידה ונטלה את האתרוג", אין לנו אלא להודות כי הדברים מתוארים מראייתה של אשת המגיד את המציאות הנפרשת לנגד עיניה. כמו חווה, הרואה את הפרי כי הוא תאוה לעיניי "וַתִּקַּח מִפְּרִיָו" גם היא "נטלה את האתרוג". עד כאן הדמיון. ומכאן, בניגוד לחווה, שנטלה, אכלה ונתנה לאישה ויאכלו שניהם יחד, אשת המגיד לקחה: "ונזכרה צער בניה, שאין להם מה שיאכלו, ועכשיו יום טוב של סוכות בא ואין לה במה לשמחו. נתמוטטו ידיה מחמת צערה ונשמט האתרוג ונפל. וכיוון שנפל נשברה פטמתו, וכיוון שנשברה פטמתו נפסל". שלוש מילים מרכזיות - "אין", "נפל", "כיוון" - מעצימות בהישנותן את שהתרחש, ואין נוכחותן בפסקה בעלמא. בחזרה על מילים יותר מפעם אחת בקטע, המחבר מדגיש את הצפוי להתרחש בהכרח, כמו סדרת קוביות דומינו המפילות זו את זו במשחקו של ילד נפעם. או שמא נאמר כמו בתוך גלגל מסתובב, שאינו נשלט על ידי שום גורם אלא נע בכוח התנופה הראשונית שהתניעה אותו. כך הם הדברים: האישה נותרה בריקנותה, המלאה בצערה, ומתוך כך לא הפילה ולא שמטה את האתרוג אלא הוא "נשמט", כאילו ניתנו לו כוחות משלו ל"נפילה". אחר כך המחבר מתאר התנהלות שבה דבר גורר דבר ואין התהליך יכול להיעצר אלא בהגיעו לסוף

ק, והיא
ואמרה
ם פונה
י "זיכני

המתינה
; שזכה
יקח לך
", והיא

הקורא
היה זה
זממתין
זזה בין
מצולות
בין את
מאליו:
התחיל

"לי" -
נאמרו
ועקתה,
; "לי",
שמחתו
פגשים.
: החג,
הצורך
לצורכי
ניסתה
: היא
צערה

המיועד לו. כך המילה "כיוון", החוזרת על עצמה, יוצרת את תחושת ההכרח, שבה כל מה שנגרם יוצר תוצאה הכרחית: נשמט, נפל, נשבר, נפסל. כולם פעלים סבילים, בבניין "נפעל", הנפעלים ואינם פועלים. או שמא אין זה אלא אותו האל שהודה לו המגיד: "מהולל שם השם יתברך יתעלה שזיכני בחסדו ונתן לי כל מחסורי" הוא הסיבה והמסובב להכרח הפגימה של "אתרוגו של אותו צדיק".

רגע זה, ריקנותה של האישה מיכולת להעניק לבני ביתה משהו משמחת החג, שווה לריקנותו של המגיד משמחתו. לו הסתיים הסיפור כאן יכולנו לומר כי הרי לפנינו סיפור עם מוסר של מידה כנגד מידה. באותה מידה שמדד המגיד למשפחתו שהותיר אותה ב"אינותה", מדד לו האל והביא עליו את אותו ה"אין" שבשמחת חגו. הוא שהדיר את משפחתו משמחת החג הודרה שמחתו.

אלא שאין הסיפור מסתיים כאן ועגנון מסיימו בדברי הצדיק הבוחן את מה שקרה, תוהה מה יעשה ו"שטח את שתי ידי כפותיו הקדושות דרך ייאוש ואמר: תפילין אין לי, אתרוג אין לי, לא נשתייר לי אלא כעס. אבל אני לא אכעוס. אבל אני לא אכעוס". שתי כפות ידיו שאחזו בהתלהבות רבה את האתרוג עם כל זיוו והדרו, מביעות עתה ייאוש עצום. המילה "אין" החוזרת פעמים מספר מעידה על ריקנות עצומה ממה שהיה עשוי לגרום לו שמחה עצומה. המילה החוזרת "לא", אף היא מעידה על היעדרו של חוסן נפשי להתמודד עם מציאות חייו החדשה. זעקתו של המגיד "לא נשתייר לי אלא כעס", משמעותה היא שמכל הכלים שהיו לו, החל באמונתו, תלמודו וכלה בקדושתו, לא נותר בו אלא הכעס בלבד להתמודד בעזרתו עם המציאות העגומה שנפלה עליו.

על מי המגיד כועס? על השם יתברך שזיכהו באתרוג ונטל אותו ממנו בטרם בירך עליו? על אישתו, שמתוך הצער הנורא, שגרם לה הפך אותה לחסרת אונים, עד כי תשו כוחותיה לאחוז באתרוג, שהוא תאוה לעיניים? נראה כי לא זו ולא זו הסיבה, אלא שהוא בעצמו, מוותר עתה על הכעס, שנותר בו ומונע מעצמו מלהשתמש בו, אולי מתוך התבוננות באתרוגו הפגום על הרצפה המסמל לו את כישלונו בארגון סדרי העולם שלו. שכן, כמו בסיפורים רבי ההוד של הטרגדיה, לא הגורל מביא על האדם את אסונו, אלא האדם עצמו, במעין עיוורון כלפי הזולת, ובהיבריס המעמיד את עצמו במרכז קיומו,

וסוחף א
שאין מנ

ר' מיכל
נשגבה,
קדושתו,
ייאוש ג

את מצ'
שנעדר
נתונה י

אין המ
אם היו
הסיפור
העסוק

מה ל"
הספרו
בספר

נדמה י
בסיפון
זו את

וסוחף אותו רחוק מדי בדרך שבה בחר להתנהל, והיא המובילה אותו לדרך שאין ממנה תיקון.

ר' מיכלי, המגיד הקדוש מזלוטשוב, שראה בהידור מצוות האתרוג מעלה נשגבה, והעדיף אותה על בני ביתו, והסתגר בבדידותו המזהרת למרומי קדושתו, סומא היה מלראות את צער החיים שבסמוך לו, הביא על עצמו ייאוש גדול. אלא, שלא כמו בטרגדיות הקלאסיות, המגיד מצליח בסוף ליטול את מציאות חייו ולהפנות אותה אל נתיב שיש ממנו מוצא, הוא הנתיב שנעדר ממנו הכעס. בסיפור חסידי, אף שהכול נראה צפוי, תמיד הרשות נתונה לו לאדם לבחור לעצמו איזו היא הדרך הישרה שילך בה.

אין המספר אומר לנו אם בסופו של דבר היה אתרוג בחג הסוכות ההוא, אם היו צורכי הבית למשפחה ואם הייתה שמחה גדולה. אין זה מעיקרו של הסיפור שבו "אתרוגו של אותו צדיק" היה אבן בוחן להתנהגותו של האדם העסוק בצרכיו ומתעלם מזולתו. ואידך זיל גמור.

מה ל"אתרוגו של אותו צדיק", המשל שיש לו נמשל מעולמם של אנשי הספרות, לאתרוג הממשי, שיש לו טעם וריח של חכמי המדע, שישכנו בשלום בספר אחד?

נדמה לי, כי אלו וגם אלו יודעים כי מציאות ודמיון משמשים בערבוביה גם בסיפור וגם במדע, וראויים אלו וגם אלו לשתי "קריאות" שונות המשלימות זו את זו בטוב ובשלום.

ההכרח,
! כולם
זה אלא
בחסדו
זוגו של

ת החג,
'ומר כי
המגיד
ז אותו
שמחתו.

את מה
"יאוש
אני לא
בה את
זחוזרת
שמחה
ן נפשי
לי אלא
ו וכלה
זציאות

בטרם
לחסרת
"אה כי
ותר בו
ום על
"פורים
האדם
קיומו,

האתרוג

מסורת, מחקר ומעשה

עשרים מאמרים מדעיים, הלכתיים והיסטוריים
במכלול נושאי האתרוג
בתוספת מונחון, קובץ שו"ת ואלבום זנים

העורכים

אליעזר גולדשמידט

משה בר-יוסף

הוצאת מוסד הרב קוק • ירושלים

2018